

Waar zijn de pathopragmatici?¹

T. De Smet

Antwerpen

Waar andere linguïstische modaliteiten, zoals de syntaxis en de fonologie, ruim aandacht krijgen in de psycho- en patholinguïstiek, wordt de pragmatiek nog steeds stiefmoederlijk behandeld, iets wat om verschillende redenen kan betreurd worden. Zo zijn psycholinguïstische modellen door dit gebrek aan aandacht voor de pragmatiek behoorlijk onvolledig, en staan heel wat patiënten met pragmatische stoornissen in de kou. In de onderstaande bijdrage wordt met een concreet voorbeeld aangetoond hoe de pathopragmatiek, de studie van pragmatische stoornissen, enerzijds tot interessante psycholinguïstische inzichten kan leiden en anderzijds belangrijke diagnostische en therapeutische consequenties kan hebben. Als voorbeeld bekijken we de studie van de taal van autisten. Het belang van een Theory of Mind-capaciteit zal daarbij duidelijk worden.

Pathopragmatiek

Deze bijdrage heeft de problematische relatie tussen de psycholinguïstiek (de studie van taalproductie, -perceptie en -verwerking), de patholinguïstiek (de studie van gestoorde taalproductie, -perceptie en -verwerking, alsook de reëducatie ervan) en de pragmatiek als onderwerp. De pragmatiek is in oorsprong een subdiscipline van de linguïstiek, en werd in het prille begin van haar bestaan als wetenschappelijke onderneming gezien als complementair met de logische semantiek, dit wil zeggen: alle betekenisaspecten die niet verklaard konden worden door de logische semantiek verdwenen richting pragmatiek (e.g. Gazdar, 1979). Dit kwam neer op een onaantrekkelijke heterogene en negatieve definiëring van de discipline (vandaar ook de benaming *the pragmatic wastebasket*), maar recent werd de pragmatiek de discipline die zich bezighoudt met het functionele aspect van taal (e.g. Nuyts, 1992). Waar dus de andere traditionele linguïstische subdisciplines zoals de fonologie, de morfologie, de syntaxis en de semantiek zich bezighouden met de studie van de taalelementen (*the language resources*, meer bepaald het foneem, het morfeem, de zin en het woord), houdt de pragmatiek zich bezig met hoe die taalelementen gebruikt worden, en waarom ze gebruikt worden zoals ze gebruikt worden. Een voorbeeld van een pragmatische probleemstelling is dan: "Waarom gebruikt persoon X in zin A de OVS²-structuur?". Een syntactische vraagstelling zou zijn: "Kan men in taal Y een OVS-structuur gebruiken?".

Vertaald naar een psycholinguïstisch perspectief is de pragmatiek dan de studie van

het conceptuele, niet-verbale niveau van taalproductie en -perceptie, alsook van de verwerving ervan. In een taalproductiemodel als dat van Levelt (1989) situeert zich het onderzoeksgebied van de psychopragmatiek op het niveau van de *Conceptualizer*, zijnde het niveau waarop intenties, communicatieve strategieën et cetera de uiteindelijke vorm van de uiting zullen beïnvloeden. Zo zal bijvoorbeeld een spreker X de indirecte taalhandeling (1) gebruiken in plaats van het directe bevel (2), omdat hij/zij ingeschat heeft dat de hoorder Y veel belang hecht aan zijn/haar sociale status, en X bijgevolg naast de primaire communicatieve intentie een secundaire beleefdheidsintentie heeft ingebouwd.

(1) Kan je me alsjeblieft het gele formulier geven?

(2) Geef me het gele formulier!

Men kan niet voorbij de vaststelling dat dit soort processen op het conceptuele niveau tot dusver weinig aandacht heeft gekregen binnen de psycholinguïstiek: het volstaat om het eerste het beste handboek psycholinguïstiek vast te nemen om dit te kunnen vaststellen. Waar psycholinguïstische modellen vaak ingenieuze en complexe syntactische en fonologische modellen bieden, met talrijke componenten en processen, blijft het conceptuele niveau zwaar ondergespecificeerd. Ook binnen de patholinguïstiek bestaat datzelfde gebrek aan aandacht voor het functionele aspect van taalgebruik, en concentreert men zich van oudsher op stoornissen van de taalelementen. Of het nu gaat om bijvoorbeeld fonologische parafasieën (waarbij de patiënt fonemen verwisselt, bijvoorbeeld "peer" in de plaats van "beer"), woordvindingsstoornissen (waarbij de patiënt er niet in slaagt om bepaalde woorden uit zijn/haar mentaal lexicon op te roepen), of vormen van agrammatismus (waarbij de patiënt weinig of geen syntactische informatie, door middel van flexie, het gebruik van functiewoorden et cetera, uitdrukt) (Stark, 1997).

Deze preoccupatie met stoornissen van formele aspecten van taal binnen de patholinguïstiek is om een aantal redenen te betreuren. In de eerste plaats laat de patholinguïstiek een aantal patiënten met pragmatische moeilijkheden zowel op het diagnostische als op het therapeutische gebied in de kou staan. Daar waar er heel wat diagnostische en therapeutische middelen zijn die peilen naar de fonologische, morfologische, syntactische en semantische competentie van patiënten, zijn er onvoldoende dergelijke middelen die de pragmatische competentie als onderwerp hebben (Stark, 1997). Weliswaar zijn er een aantal pragmatische testen die een zekere bekendheid hebben, zoals de CADL (Holland, 1980) en de ANTAT (Blomert, Koster & Kean, 1991), maar zij zijn te beperkt in hun toepasbaarheid. Misschien is dit te wijten aan het feit dat het veld van de pathopragmatiek door verschillende disciplines wordt bestudeerd, en dat het niet voldoende tot een bredere kennisneming van de verschillende vakgebieden is gekomen? Bovendien doen er zich bij die testen ook een aantal methodologische moeilijkheden voor. Zo speelt de persoonlijkheid van de patiënt een te grote rol in het resultaat op de bovengenoemde testen. Gevolg van dit alles is dat de diagnosticus of therapeut vaak moet improviseren, of, erger nog, dat pathopragmatische patiënten niet als dusdanig herkend worden, met alle gevolgen vandien.

Ten tweede kan de patholinguïstiek door de bovengenoemde preoccupatie haar tra-

ditionele rol van heuristische bron voor psycholinguïstische modellen, wat de pragmatiek althans betreft, niet spelen. Dit is onmiddellijk ook een gedeeltelijke verklaring voor de bovengenoemde beperkte vooruitgang die gemaakt is wat betreft het modelleren van het conceptuele niveau binnen taalgebruikersmodellen. Vanuit de patholinguïstische studie van formele stoornissen is er heel wat informatie gevloeid naar de psycholinguïstische studie van taalgebruikersmodellen: zo leert het fenomeen semantische parafasie (waarbij de patiënt een object verkeerd benoemt, bijvoorbeeld “appel” in plaats van “peer”) heel wat over de organisatie van het mentale lexicon binnen een taalgebruikersmodel. Daar de pathopragmatiek echter nog steeds een randverschijnsel is binnen de patholinguïstiek kan de psycholinguïst voor zijn/haar modellen amper beroep doen op interessante pathopragmatische bevindingen die hem/haar verder kunnen helpen in het modelleren van het pragmatische deel van de taalgebruiker.

Gelukkig is de aandacht voor pragmatische stoornissen de laatste jaren gestegen. Dit uit zich in een aantal studies omtrent de pragmatische problemen van sommige patiënten met verworven rechterhemisfeerschade (e.g. Joannette, Goulet & Hannequin, 1990), een hernieuwde aandacht voor de taal van schizofrenen (e.g. Wróbel, 1990), pogingen tot het ontwikkelen van diagnostisch en therapeutisch materiaal dat de clinicus in staat moet stellen om ook pragmatische competentie te testen (e.g. Stark, 1997), en vooral in een groeiend aantal publicaties over de taal van autisten. In wat volgt zal getracht worden aan de hand van relatief recente bevindingen over autistische taal het belang van de pathopragmatiek of de studie van pragmatische stoornissen voor de patholinguïstiek en de psycholinguïstiek aan te tonen.

Autisme en taal: een onderwerp voor pathopragmatici

Autisme en talige communicatie

Alvorens hiertoe over te gaan zal echter eerst het autistische syndroom kort worden gedefinieerd. Autisme is een ontwikkelingsstoornis die veroorzaakt wordt door een neurologische disfunctie. De incidentie van het autistische syndroom wordt geschat op 10 op 10.000, alhoewel aanzienlijke variaties genoemd worden naargelang de definitie van autisme die wordt gehanteerd. Er bestaan immers discussies rond de diagnostische criteria voor het autistische syndroom, en deze discussies worden ongetwijfeld in de hand gewerkt door de extreem grote variatie binnen het syndroom, die op haar beurt grotendeels veroorzaakt wordt door het feit dat autisme vaak gepaard gaat met andere stoornissen, zoals epilepsie, mentale retardatie, auditieve stoornissen et cetera. Het gevolg daarvan is dat, in tegenstelling tot relatief homogene syndromen zoals bijvoorbeeld het Down- en het Williams-syndroom, het autistische syndroom zich uit in vele gedaantes.

Over twee diagnostische criteria lijkt geen discussie te bestaan: autisten hebben problemen met sociale interactie en communiceren zowel verbaal als niet-verbaal abnormaal. Het feit dat één van de twee ongecontesteerde hoofdkenmerken van het autistische syndroom een communicatieve stoornis is doet vermoeden dat patholinguï-

isten zich reeds lang intensief bezighouden met autisme; dit is echter niet het geval. Toch is de laatste jaren door de inspanningen van een aantal onderzoekers een interessant beeld van autistische taal en communicatie ontstaan, dat belangrijke consequenties heeft voor de patho- en de psycholinguïstiek.

Niet alle autisten communiceren door middel van natuurlijke taal. Er zijn behoorlijk veel autisten die mutistisch zijn, wat inhoudt dat ze niet spreken of onverstaanbare klanken uiten (Konstantareas, 1993). Daarnaast gebruiken ook heel wat autisten een al dan niet vereenvoudigde gebarentaal. En dan is er een groep die natuurlijke taal gebruikt. Hun spontane taalproductie is meestal zeer beperkt, maar getuigt van een goede beheersing van het formele aspect van taal. Dit wordt bevestigd door een aantal experimentele studies (e.g. Tager-Flusberg et al., 1990), die tevens aantonen dat dit formele aspect ook perceptueel geen probleem vormt. De traditionele patholinguïstiek, die zich uitsluitend concentreert op de formele aspecten van taal, kwam (en komt soms nog) tot de conclusie dat de zogenaamde verbale groep van autisten geen problemen met taal kent. Deze conclusie druist echter radicaal in tegen wat men intuïtief vaststelt als men met deze autisten communiceert. Mogelijke gevolgen zijn een foutieve diagnose en een niet-adequate therapie.³ De pathopragmatiek brengt hier de oplossing.

Inderdaad duikt er een totaal ander – minder normaal – beeld op als men naar het functionele aspect van autistische taal gaat kijken. Zo hebben autisten problemen met het gebruik van het juiste type taalhandeling, en zullen ze bijvoorbeeld een koekje aanbieden in plaats van er één te vragen (Weber, 1980). Verder gebruiken autisten deiktische woorden zoals “ik”, “jij”, “hier” en “toen” verkeerd (Frith, 1989), interpreteren ze figuurlijke taal letterlijk (Happé, 1993), maken ze foutief gebruik van pauzes tijdens het spreken (Wetherby, 1986), hebben ze moeite met het detecteren van irrelevante antwoorden (Surian, Baron-Cohen & Van der Lely, 1995), hebben ze problemen met het gebruik van het juiste register, wat leidt tot lachwekkende overbeleefdheid of beledigende onbeleefdheid (Frith, 1989), et cetera. Autisme wordt tegenwoordig dan ook patholinguïstisch gekarakteriseerd als een pragmatische stoornis. Dit houdt dus in dat autisten zonder probleem grammaticale zinnen kunnen bouwen, maar deze zinnen niet adequaat kunnen gebruiken in alledaagse communicatie.

Talige communicatie en Theory of Mind

Deze autistische pragmatische problemen lijken nu verklaard te kunnen worden door de zogenaamde *autistic Theory of Mind-disorder*, ook wel als *Mindblindness* (Baron-Cohen, 1995) omschreven. (*Naive Theory of Mind* (verder: ToM) is een notie uit de cognitieve psychologie, staande voor de capaciteit die ons in staat stelt gedrag te begrijpen en te voorspellen, op basis van het toekennen van (hypothetische) geestestoestanden aan de agens.⁴ Als we een kaartspeler een aantal kaarten zien verbergen achter zijn/haar rug, dan kunnen we op basis van het toekennen van geestestoestanden dit gedrag begrijpen:

- Hij/zij *wil* het kaartspel winnen;
- Hij/zij *hoopt* dat de anderen de kaarten niet zullen opmerken;
- Hij/zij *gelooft* dat hij/zij met behulp van de verborgen kaarten het kaartspel zal kun-

nen winnen; et cetera.

Wie deze ToM-capaciteit (gedeeltelijk) mist zal niet in staat zijn het gedrag van de kaartspeler te verstaan. Deze “geestesblinde” zal dus weliswaar merken dat de kaartspeler kaarten achter zijn/haar rug houdt, maar zal niet begrijpen waarom. Voor zo’n geestesblinde zal de wereld dan bestaan uit een hele reeks onverstaanbare acties. Uiteraard is het geestesblind-zijn een serieuze handicap. We gebruiken onze ToM constant, zonder er bij stil te staan, en zonder onze ToM zouden we niet alleen het gedrag om ons heen niet begrijpen; we zouden gedrag ook niet kunnen voorspellen, en dus niet kunnen anticiperen.

Sinds 1985 wordt breed aanvaard dat autisten een ToM (gedeeltelijk) missen. Simon Baron-Cohen en zijn collega’s (Baron-Cohen, Leslie & Frith, 1985) deden een experiment waarbij ze testten of autistische kinderen, kinderen met het Down-syndroom, en normale kinderen een ToM hebben. Ze toonden aan de proefpersonen een scène met twee protagonisten: Sally en Anne. Sally legt een bal in een korf en verlaat vervolgens de kamer. Anne neemt de bal uit de korf en legt hem in een doos. Dan komt Sally terug binnen. Op dat moment werd aan de proefpersonen gevraagd waar Sally haar bal zal zoeken. Om voor de test te slagen dienden de proefpersonen een *false belief* aan Sally toe te schrijven. Slechts 4 van de 20 autisten slaagden voor de test. Daar stond tegenover dat het overgrote merendeel van de controlepersonen wel slaagde. Dit resultaat werd meerdere malen gerepliceerd (e.g. Leekam en Perner, 1991).

Die autisten die slaagden voor een eenvoudige ToM-test (Baron-Cohen et al., 1985), slaagden niet voor een meer gecompliceerde ToM-test (Baron-Cohen, 1989). In deze test heetten de protagonisten John en Mary. In het park ontmoeten zij een ijsventer. John wil een ijsje, maar heeft geen geld bij zich. De ijsventer vertelt John dat hij naar huis kan gaan om het geld te halen, want hij is toch van plan om de hele namiddag in het park te blijven. John vertrekt, maar even later vertelt de ijsventer aan Mary dat hij met zijn ijskarretje aan de kerk gaat staan. Onderweg naar de kerk komt de ijsventer toevallig John tegen. Hij deelt ook aan het jongetje zijn gewijzigde plannen mee. Later gaat Mary naar Johns huis. Johns moeder vertelt haar dat John een ijsje is gaan kopen. De vraag luidt dan: waar denkt Mary dat John een ijsje is gaan kopen? De autistische proefpersonen, die dus allen geslaagd waren voor een eenvoudigere ToM-test, slaagden niet; de meeste controlepersonen wel. Dit, net als andere studies, suggereert dat sommige autisten weliswaar een ToM ontwikkelen, maar dat deze ToM minder krachtig is dan een normale ToM.

Talig communiceren is uiteraard ook een vorm van gedrag dat zonder goedfunctionerende ToM niet normaal kan verlopen. Eén van de belangrijke aspecten van het adequaat gebruiken van taal is immers het rekening houden met de gesprekspartner: met zijn/haar sociale status en het belang dat hij/zij daaraan hecht, zijn/haar overtuigingen, zijn/haar emoties, zijn/haar gezichtspunt et cetera. Autisten die nooit een (volwaardige) ToM ontwikkeld hebben zullen dus niet goed weten wanneer “u” te gebruiken en wanneer “jij”; zullen problemen hebben met het rekening houden met het feit dat zijn/haar “hier” niet noodzakelijk gelijk is aan de “hier” van de gesprekspartner; zullen niet in staat zijn het verband tussen een bepaalde taalhandeling en de onderliggende communicatieve intentie te verwerven, waardoor ze het verkeerde type taalhande-

ling zullen gebruiken; et cetera. Het aantal pragmatische problemen dat bij een stoornis van de ToM kan voorspeld worden is talrijk, en is in overeenstemming met wat men bij autistische taalproductie, -perceptie en -verwerving aantreft (cf. supra). Belangrijk is ook vast te stellen dat de ToM geen rol speelt bij het overgrote merendeel van de formele aspecten van taalgebruik: het bouwen van een grammaticale zin bijvoorbeeld gebeurt zonder beroep te doen op deze capaciteit, en dat geldt ook voor het opzoeken van woorden in het mentale lexicon, het gebruiken van de juiste fonemen et cetera.

Toch hebben verbale autisten naast hun pragmatische problemen ook een saillant semantisch probleem. Interessant is nu dat de ToM-hypothese ook dit specifiek en veelzeggend semantisch probleem in de autistische taal verklaart. Autisten spreken significant minder dan controlegroepen over geestestoestanden, en gebruiken dus amper zogenaamde *mental state terms* als “denken”, “geloven” en “vergeten” (Tager-Flusberg, 1992). Uiteraard is dit verklaarbaar door de ToM-hypothese: als autisten problemen hebben met het begrijpen van geestestoestanden, dan zullen ze er ook weinig over praten (Tager-Flusberg, 1993).

Consequenties voor patho- en psycholinguïstiek

De ToM-hypothese toegepast op het autistische aspect van taalgebruik biedt dus een homogene verklaring voor de vele pragmatische moeilijkheden en het opvallende semantische probleem van autisten. Ze is dan ook een plausibel alternatief voor vroegere psychoanalytische hypothesen die bijvoorbeeld de autistische problemen met persoonsdeixis, en meer bepaald het feit dat sommige autisten “jij” gebruiken als ze “ik” bedoelen, interpreteerden als een uitdrukking van het feit dat autisten zichzelf niet kunnen onderscheiden van anderen, of hun eigen bestaan verwerpen (e.g. Bettelheim, 1967). Gezien de rampzalige consequenties die die hypothesen hadden op het gebied van hulpverlening kan dit alleen maar toegejuicht worden. De boven besproken resultaten uit de pathopragmatiek en de cognitieve psychologie hebben dus geleid tot een aanzienlijke verbetering van de patholinguïstische theorie en praktijk van het autistische syndroom, en daar profiteren meer en meer autisten van. Daarnaast bieden deze resultaten een aanzet tot verbeterde (patholinguïstische) testbatterijen en tot nieuw (linguïstisch) therapiemateriaal, en kan de autistische ToM-hypothese een nieuw licht werpen op andere pragmatische stoornissen (cf. supra). Zo zou het ongetwijfeld interessant zijn om rechterhemisfeerpatiënten aan een ToM-test te onderwerpen. Men kan immers vermoeden dat sommigen onder hen een soort “verworven autisme” (Boucher, 1996) hebben. Het is dan ook zaak om meer onderzoekstijd te investeren in de pathopragmatiek als onderdeel van de patholinguïstiek.

De ToM-hypothese toegepast op het autistische aspect van taalgebruik heeft echter ook consequenties voor de psycholinguïstiek. Zo toont ze het enorme belang van de ToM-capaciteit voor taalproductie, -perceptie en -verwerving aan, en zal dus elk psycholinguïstisch model een component moeten bevatten die de relevante geestestoestanden berekent, op basis van verschillende soorten (visuele, auditieve et cetera) informatie, en die deze hypothetische geestestoestanden voedt aan een conceptuele component van het type *Conceptualizer*. Dit lijkt vrij evident, maar de courante psy-

cholinguïstische modellen voldoen niet aan deze eis (e.g. Levelt, 1989). Het introduceren van een ToM-component in psycholinguïstische modellen zou dan echter niet alleen een verbetering van de modellen in kwestie inhouden; het zou tevens kunnen leiden tot een broodnodige tweede adem voor het onderzoek naar het conceptuele aspect van taal.

Conclusies

Zowel voor de patholinguïstiek als voor de psycholinguïstiek heeft het onderzoek naar autistische taal dus al vruchten afgeworpen. Vanuit praktisch, klinisch oogpunt is het belangrijk vast te stellen dat meer en meer autisten hiervan profiteren. Dat neemt niet weg dat er nog heel wat werk voor de boeg is. Niet alleen roepen de in deze bijdrage besproken onderzoeksresultaten in verband met autistische taal heel wat verdere vragen op (Welke kennisstructuur ligt er aan de basis van de ToM-capaciteit?; Bestaat er een vorm van verworven autisme die tot uitdrukking komt in bijzondere taalaspecten?; Hoe kunnen de recente bevindingen omgezet worden in diagnostisch en therapeutisch materiaal?; et cetera), maar tevens beperkt het onderzoeksgebied van de pathopragmatiek zich niet tot de taal van autisten. Zo is er nog haast geen pathopragmatisch onderzoek gedaan naar de taal van schizofrenen, en dient ook de ziekte van Alzheimer dringend meer pathopragmatische aandacht te krijgen. Daarnaast is het helaas ook nog zo dat recente pathopragmatische inzichten nog niet voldoende in de klinische praktijk zijn doorgedrongen, zodat een verdere “promotie” voor de pathopragmatiek absoluut noodzakelijk lijkt. Deze tekst eindigt dan ook met zijn titel, die als uitnodiging moet worden geïnterpreteerd: Waar zijn de pathopragmatici?

Summary

Unlike other linguistic modalities, pragmatics has been grossly neglected by psycho- and patholinguists. This is to be regretted for several reasons: pragmatic patients get no adequate therapy and psycholinguistic models are underspecified. The author shows that insights from pathopragmatic studies – like studies concerning autistic language behaviour – can contribute to better treatment-procedures and to better understanding of the functioning of the conceptual level of (ab)normal language production, language comprehension, and language acquisition. The Theory of Mind-capacity, which enables us to reason about the mind of the conversational partner, fails in autists. This explains their pragmatic difficulties. The Theory of Mind-capacity is highly important to achieve normal communication. The conceptual level of psycholinguistic models should therefore imply a Theory of Mind-capacity. This contribution is meant to be a plea for more attention to pathopragmatics.

Noten

¹ Ik dank prof. dr. G. Gergely (University College London), Mag. M. Györi (ELTE Budapest), dr. J. Nuyts (Universitaire Instelling Antwerpen), dr. C. Schaner-Wolles (Universität Wien), dr. J. Stark (Österreichische Akademie der Wissenschaften), en 2 anonieme redactieadviseurs van SSTP voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

² OVS staat voor de volgorde Object-Verbum-Subject, zoals in "Een boek las hij".

³ Ik haalde reeds vroeger het geval aan van de verbale autist Marc V.L. (De Smet 1996). Na een diagnostische lijdensweg van meer dan twintig jaar werd Marc in 1995 op 28-jarige leeftijd als autistisch gediagnosticeerd. Marc heeft alle pathopragmatische symptomen die autisme kenmerken.

⁴ Er bestaan heel wat verschillende definities van het concept ToM. De definitie die ik in dit artikel gebruik is een definitie van een psychologische capaciteit. Ik spreek mij dus in het bestek van deze bijdrage niet uit over wat er aan deze capaciteit ten grondslag ligt.

Literatuur

- Baron-Cohen, S. (1989). The autistic child's theory of mind: A case of specific developmental delay. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 30, 285-297.
- Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness*. Cambridge: MIT Press.
- Baron-Cohen, S., Leslie, A.M. & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a 'theory of mind'? *Cognition*, 21, 37-46.
- Bettelheim, B. (1967). *The empty fortress*. New York: Free Press.
- Blomert, L., Koster, C. & Kean, M.L. (1991). Amsterdam-Nijmegen Test voor Alledaagse Taalvaardigheid (1). *Logopedie & Foniatrie*, 63, 368-374.
- Boucher, J. (1996). What could possibly explain autism? In: P. Carruthers & P.K. Smith (eds.), *Theories of Theories of Mind*. Cambridge: CUP, 223-241.
- De Smet, T. (1996). *De verwerving van de semantische categorie "epistemische modaliteit" bij hoogfunctionerende autistische kinderen*. Wilrijk: Universitaire Instelling Antwerpen, licentiaatsverhandeling.
- Frith, U. (1989). *Autism: Explaining the enigma*. Oxford: Blackwell.
- Gazdar, G. (1979). *Pragmatics: implicature, presupposition and logical form*. New York: Academic Press.
- Happé, F. (1993). Communicative competence and theory of mind in autism: A test of relevance theory. *Cognition*, 48, 101-119.
- Holland, A.L. (1980). *Communicative Abilities in Daily Living*. Baltimore: Baltimore University Press.
- Joanette, Y., Goulet, P. & Hannequin, D. (1990). *Right hemisphere and verbal communication*. New York: Springer.
- Konstantareas, M.M. (1993). Language and Communicative Behavior in Autistic Disorder. In: G. Blanken, J. Dittmann, H. Grimm, J.C. Marshall & C.-W. Wallesch (eds.), *Linguistic Disorders and Pathologies*. Berlin: de Gruyter, 804-824.
- Leekam, S.R. & Perner, J. (1991). Does the autistic child have a metarepresentational deficit?

- Cognition*, 40, 203-218.
- Levelt, W.J.M. (1989). *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge: MIT Press.
- Nuyts, J. (1992). *Aspects of a cognitive-pragmatic theory of language*. Amsterdam: Benjamins.
- Stark, J. (1997). *Zur Evaluierung pragmatischer Fähigkeiten*. Wien: Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung der ÖAW, Ms.
- Surian, L., Baron-Cohen, S. & Van der Lely, H. (1995). *Are children with autism and children with specific language impairment "blind" to violations of conversational maxims?* Indianapolis: Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, poster.
- Tager-Flusberg, H. (1992). Autistic children's talk about psychological states: Deficits in the early acquisition of a Theory of Mind. *Child Development*, 63, 161-172.
- Tager-Flusberg, H. (1993). What language reveals about the understanding of minds in children with autism. In: S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg & D.J. Cohen (eds.), *Understanding other minds: perspectives from autism*. Oxford: OUP, 138-157.
- Tager-Flusberg, H., Calkins, S., Nolin, T., Baumberger, T., Anderson, M. & Chadwick-Dias, A. (1990). A Longitudinal Study of Language Acquisition in Autistic and Down Syndrome Children. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 20/1, 1-21.
- Weber, S. (1980). *Aspects of the Language of Autistic Children: A Study in Linguistic Pragmatics*. Zürich: W. Schneider, doctoraatsthesis.
- Wetherby, A. (1986). Ontogeny of communication functions in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 16, 295-316.
- Wróbel, J. (1990). *Language and schizophrenia*. Amsterdam: Benjamins.